

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

תרומת רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן

חיים בן דוד

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 3-14-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר	
9	הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה - אשתורי הפרחי -	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
11	רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה	חיים צבי אלבזים
21	תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן	חיים בן־דוד
32	שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום	אהרן דָמסקי
45	מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'	יהודה זולדן
61	על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל	ירון זילברשטיין
78	שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל	יצחק ספיר
89	סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי	סיגלית רוזמרין
110	ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי	ישראל רוזנסון
139	בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד	דוד שניאור
147	שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'	אבי ששון
165	במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי	עמיחי שוורץ

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

תרומת רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן

חיים בן דוד

במאמר זה נעמוד על תרומת רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן¹ בשלושה תחומים: הגדרת האזורים המקראיים ביחס ליחידות הנוף ולשמות האזורים המוכרים בימיו, זיהוי נחלים ויישובים ומידע ייחודי על יהודים הגרים בעבר הירדן בימיו. בתארו את שיטת עבודתו ציין המחבר: "הן הייתי בשני שנים בגליל, ועוד חמש שנים בשאר ארצות השבטים"². האם סייר אשתורי הפרחי גם בעבר הירדן? מתוך מבט כולל על החומר השייך לעבר הירדן בספרו, נראה כי המחבר לא היה בעצמו ברוב חבלי עבר הירדן. בתארו את הארנון ציין: "אומרים ההולכים שלא נמצא עמק כעמק נחל ארנון"³, כלומר הוא בעצמו לא היה שם.

ברוב אזורי עבר הירדן מצוינים מרחקי זמן של ימים וחצאי ימים ולא של שעות - גם כאשר הדבר מתבקש. רק באזורי הגלעד הצפוני (מצפון ליבוק) ובבשן, הקרובים יחסית לבית שאן, נראה כי אכן סייר בעצמו⁴. עם זאת ליקט מידע גאוגרפי רב מכל מרחב עבר הירדן, ומתוכו הציע זיהויים חשובים לאזורים, לנחלים וליישובים בעבר הירדן.

חבלי עבר הירדן

רבי אשתורי הפרחי היה הראשון שהציג תמונה גאוגרפית מקיפה וברורה של חבלי עבר הירדן הבסיסיים - הבשן, הגלעד, מואב ואדום. הגדרותיו את גבולותיהם הן המקובלות כיום במחקר המודרני⁵. את התיאורים היסודיים אפשר למצוא בפרקים יא ו-מז בספרו, ובעקבות תיאורו יוצגו האזורים מדרום לצפון.

א. אדום

"דע כי לדרום ארץ ישראל יש ארץ רחבת ידים וקורין לה הישמעאלים בלד אל שובאק, והוא ארץ אדום. ואורך הארץ מדרום לצפון כמו ארבעה ימים, ויש שם ערבה כמו הערבה שבין ים כנרת ויריחו"⁶.

1. להגדרות השונות של המושג 'עבר הירדן' ראו: בן דוד, תשס"ט.

2. לונץ, תרנ"ז, עמ' רפג.

3. שם, עמ' תרלח.

4. במהדורת רמב"ח, פרק יא עמ' פה כתב המפרש: "לפום ריהטא נראה כי לא היה בעבר הירדן כלל".

5. סמית, 1996, עמ' 335-397; אהרוני, תשמ"ז, עמ' 24-26; מקדונלד, 2000.

6. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרלא.

רבי אשתורי השתמש כאן במונח בן זמנו 'בלד' אל שובאק' על שם המבצר שמצפון לפטרה, שנבנה בידי הצלבנים, ושופץ והורחב בתקופה הממלוכית.⁸ במקום אחר כתב המחבר: "... שהרי שעיר שהיא ארץ אדום... וקורין לו בערבי אלקראק",⁹ בעוד הוא בעצמו מציין שקרק היא במואב. לעניות דעתי, אין כאן סתירה אלא שימוש כפול בשם אלקראק - האחד כשם עיר ואזור במואב, והאחר כשם האדמיניסטרטיבי של המחוז 'ממלכת אל כרך', שכלל גם את ארץ אדום.¹⁰

ב. מואב

ואל צפון ארץ זו (אדום) היא ארץ מואב ער וארצו וקורין אלכארך, והוא הר גבוה וחזק ושם רבת וקורין לה רבה. ואל צפון ער כמו יום ימצא נחל ארנון וכבר זכרנוהו פרק יא. ואל שפתו הצפונית ערער לא שינו שמו כלל. ואל צפון ערער קרוב אל היושר בדרך יום ותמצא חשבון עיר סיחון וקורין לו חוסבאן.¹¹

כאן השתמש המחבר בשם העיר הגדולה כרך שהייתה בירת המחוז 'ממלכת כרך',¹² וציין את נחל ארנון (ראו דיון להלן) ואת היישובים המקראיים שזיהה היטב - ערער וחשבון. את הגבול הצפוני של מואב ראה המחבר בנחל יבוק: "מארנון עד היבק חלק אחד, הוא כג' ימים, והוא למואב".¹³ במקום אחר כתב: "... ארץ מואב שקורין לו בלד בלקה כלומר ארץ בלק".¹⁴ מעניין הקישור שעשה רבי אשתורי בין השם הגאוגרפי הקיים בימיו, 'בלקה', ובין שמו של בלק מלך מואב, אך לבד מדמיון הצליל אין כל קשר מוכח. המונח בלקה כשם אזור מופיע לראשונה בתקופה המוסלמית הראשונה, ועל פי הגאוגרף הערבי אליעקובי, בן המאה התשיעית, בירת אזור הבלקה היא עמאן.¹⁵ בתקופה הממלוכית 'בלקה' היה שמו של מחוז שהשתרע בין הארנון ובין היבוק,¹⁶ והעיר המרכזית שלו היא חשבון. כיום בלקה

7. לשימוש במונח 'בלד' במרחב העבר ירדני בתקופה הממלוכית, ראו: ווקר, 2009, עמ' 87.

8. ווקר, 2009, עמ' 87.

9. לונץ, תרנ"ז, עמ' רמ.

10. למפת ממלכת כרך הרחבה בתקופה הממלוכית, ראו: דרורי, תשנ"ג, עמ' 2; וולמסלי, 2008, עמ' 502.

11. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרלא.

12. איילון, 2008; מילרייט 2008.

13. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרלד.

14. שם, עמ' רמ.

15. סטריינג', 1890, עמ' 35. אני מודה לעמיקם אלעד ולאורי טל, שסייעו בידי לברר את מהותו ותחומו של מחוז הבלקה בימי הביניים.

16. ראו במפה אצל וולמסלי, 2008, עמ' 502.

הוא שמו של אחד מ-12 המחוזות בממלכת ירדן, בירתו היא סלט, והוא משתרע ממזרח לרבת עמון ומדרום ליבוק.

יש לציין שאשתורי מבחין היטב בין לב ארץ מואב, הנמצאת מדרום לארנון, ובין שטחי התרחבותה צפונה (על חשבון ארצו של סיחון מלך האמורי), וכלשונו: "אחרי שנתבאר זאת נאמר שארץ מואב היתה לדרום נחל ארנון שקורין לו אלמוגאב, ושם רבת וער וכיוצא בהם. גם היה להם בירושתם לצפון נחל ארנון מערער עד נחל יבק כי חשבון למואב היה".¹⁷

ג. גלעד

"לצפון חשבון כמו יום תמצא נחל יבוק וקורין לו ואדי אל זארקא... ושל צפון כחצי יום הוא גלעד והריו".¹⁸ כיום נוטים מרבית החוקרים לזהות את הגלעד גם מדרום ליבוק,¹⁹ וייתכן שכיוון שהמחבר זיהה את מואב עם בלקה, שהגיעה בתקופה הממלוכית צפונה עד היבוק,²⁰ הוא ראה את גבול הדרומי של הגלעד ביבוק. את הגבול הצפוני של הגלעד ראה המחבר בנהר הירמוך, שתיאר כ'בא מן הבשן'. בימי המחבר נקרא האזור שמצפון ליבוק בשם ג'בל ג'רש,²¹ על שם העיר המרכזית שבו. המחבר כתב: "גלעד קורין לו גרש והוא למזרח הירדן כמו יום וחצי, כנגד בית שאן מעט דרומי".²² כאן דן המחבר בעיר גלעד ולא באזור, ואותה הציע לזהות בעיר גרש. כבר בתרגום רס"ג אנחנו מוצאים כי השם גלעד המופיע בספר בראשית (לא, כא) מתורגם לגרס.

ד. בשן

"לצפון הגלעד הוא הבשן, לצפון הבשן הגולן, לצפון הגולן הר חרמון".²³ מעניין שהמחבר מתייחס לגולן כחבל ארץ בעוד במקרא השם 'גולן' הוא שמה של עיר אחת בבשן. אכן מימי הבית השני היה הגולן גם שמו של חבל ארץ,²⁴ אך מהתקופה המוסלמית הקדומה - וכך גם בימי המחבר - היה הגולן שמו של חבל ארץ נרחב.²⁵

17. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרלב.

18. שם, עמ' תרלא.

19. אהרוני, תשמ"ז, עמ' 25; מקדונלד, 2000, עמ' 195-199.

20. ראו במפה אצל וולמסלי, 2008, עמ' 502.

21. שם.

22. לונץ תרנ"ז, עמ' שט; לזיהוי העיר גלעד, ראו: פינקלשטיין, קוק וליפשיץ, 2012, עמ' 137-140.

23. שם, עמ' תרלא.

24. להגדרתו ראו: בן דוד, תשנ"ה.

25. אלעד, תשס"ג, עמ' 271-273.

זיהוי אתרים

נאמן לשיטתו: "הארץ לעולם עומדת ובשמותיה ברוב והשינוי בשמות מעט הוא",²⁶ הציע המחבר זיהויים המסתמכים על שימור השם, לעתים באותו האיות ממש. לעתים, כמו במקרה של זיהוי נחלים או יישובים ששםם לא נשתמר, הציע הצעות זיהוי המסתמכות על התבונה הגאוגרפית הכללית. נתחיל בזיהוי נהרות ונחלים שרובם כבר הוזכרו בתיאור החבלים, וזיהויים מהווה בסיס לחלוקה הגאוגרפית של חלק מהחבלים.

א. ירמוך

עוד פירש (הערוך) ז"ל, ירמוך נהר הוא בדרך דמשק. זה מעיד שלא ראה ירמוך, שהרי הוא יורד מהמזרח מגולן בבשן ומתערבין עמו מימי חמי גדר, ונכנס לירדן כמו שעה בצאת הירדן מימה של טבריה. ועם זאת שאמת הוא שכל מי שהולך לדמשק מארץ ישראל שהוא דרומי בכניסתו בירדן עובר אותו.²⁷

ב. יבוק

"לצפון חשבון כמו יום תמצא נחל יבוק וקורין לו ואדי אל זארכה".²⁸ רבי אשתורי הוא הראשון שזיהה את נחל יבוק עם הנחל הקרוי עד היום בשם ואדי זרקה.

ג. ארנון

"נחל ארנון שקורין לו אל מוג'ב".²⁹ לזיהוי בסיסי זה, המקובל עד היום, קדמו תרגומים ערביים קדומים לנביאים ותרגומי תורה שומרוניים לערבית.³⁰ יש לציין שבניגוד להשתמרות מרשימה של שמות יישובים, מרבית שמות הנחלים המקראיים לא נשתמרו,³¹ ושוננו לערבית כנראה כבר בתקופה המוסלמית הראשונה;³² הירמוך והירדן הם היוצאים מן הכלל.

26. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרלא.

27. שם, עמ' רכה.

28. שם, עמ' תרלא.

29. שם, עמ' תרלב.

30. בן דוד וקלונר, תשס"ג, עמ' 38 הערה 2.

31. כך למשל בעבר הירדן - יבוק, ארנון וזרד ובארץ כנען - קישון, ירקון, גר, שורק והבשור.

32. כמו שמוכח במקרה של הארנון.

זיהוי יישובים

יישובים מספר זוהו על פי עקרון השתמרות השם, כמו ערער³³ שעל שפת נחל ארנון, ואחרים בשינוי קל כמו דיבון = דיבאן³⁴, חשבון = חוסבאן.³⁵ כולם בארץ מואב, שבה אכן יש השתמרות גבוהה מאוד של שמות מקראיים.³⁶ לעומת זאת, ובצורה חריגה מאוד לעומת מרחבים אחרים בארץ ישראל, טעה המחבר לחלוטין בזיהוי כמה ערים בנחלת גד וראובן - בעל מעון, נבו, בית נמרה, יעזר, שבמה וקריתיים - ובמקום לזהותן בתא השטח שממזרח לים המלח ולירדן הדרומי זיהה אותם המחבר באתרים הנושאים שמות דומים באזור שמצפון לירמוך. כך זיהה את בעל מעון בצנמין, את נבו בדיר איוב, בית נמאה בנאמר, את יעזר בורעה, את שבמה בשאהבה ואת קריתיים בקרייתין.³⁷

כיוון שאשתורי לא סייר בעצמו באדום ובמואב, וככל הנראה השתמש במידע ממקורות אחרים - אנו מתקשים לעתים בהבנתו. כך למשל במהלך התיאור הזה של מואב: "אבל תלך מחשבון אל דיבון כחצי יום וקורין לו דיבאן. ומדיבון לאילת ומאילת לרבת, ומרבת לארגוב והוא אל מוגאב, והעיר אשר בנחל שמה אל ענאב".³⁸

בעוד חשבון, דיבון ורבת (רבת מואב)³⁹ ברורים, בכל יתר השמות אנו מתקשים. למה כוונתו בשם אילת? וכיצד נכנס למואב השם ארגוב, הנמצא בבשן, שאליו צורף אל מוגאב - ככל הנראה השם הערבי של הארנון אל מוג'יב? והיכן היא אל ענאב, הצעת הזיהוי שלו לעיר אשר בנחל?⁴⁰

מעניינות הצעות הזיהוי שלו לאתרים בגלעד, שבו לעניות דעתי סייר המחבר בעצמו, כפי העולה מתיאורו:

וקמון היא למזרח הירדן שלפני בית שאן כמו חמש שעות מעט דרומי וקורין לו קומימא, ושם יאיר נקבר... הבתרון קורים לו אלאטרון מחניים מחנה, ומחנים הוא למזרח בית שאן ביושר כחצי יום. וסמוך לו עיר שמה אלסטב אומרים הוא מקום אליהו התשבי זכור לטב והוא בגבול גד... ולצפון זה אלאסתיב יש נחל מים קיץ וחורף, ועליו גנים ופרדסים וקורין

33. לונץ, תרנ"ז, עמ' שט.

34. שם, עמ' שט.

35. שם, עמ' תרלא.

36. בן דוד, תשנ"ז.

37. לונץ, תרנ"ז, עמ' שי.

38. שם, עמ' שט.

39. כיום העיירה רבה שמדרום לארנון, על דרך המלך לכרך.

40. והמפרש בהוצאת הרמב"ח כתב: "מלים הללו ומדיבון לאילת וכו' לא מובנים", עמ' פו הערה 340.

לו ואד אליבאס כלומר נחל יבש. ושמעתי כאשר תמהתי לשם חלוף הפועל כי שמו המיוחד ואד אליאס, כלומר נחל אליהו, כי כן קוראין לאליהו ז"ל, ואין לחשוב שנקרא כן מפני יבש גלעד כי רחוק הוא מאד... יבש גלעד הוא מזרחי לבית שאן ביושר כשלוש שעות וקורין לו גופן והוא לשון יובש בערבי.⁴¹

'קומימא', הצעתו לזיהוי קמון, היא ככל הנראה קומם שממערב לאירביד,⁴² ואילו את אלארתון, שזיהה עם הבתרון - אין אנו מזהים. 'מחנה', הצעת הזיהוי שלו למחניים, מוכרת כיום ככפר קטן ששמו מחנה,⁴³ מצפון לעיירה ע'גלון, אך קשה לזהות שם את העיר החשובה מחניים. 'אלאסתיב', הצעתו לזיהוי תשב - עירו של אליהו - היא היום כפר קטן ששמו לסתב.⁴⁴ ממזרח ליסטיב ומעליה יש שרידי כנסייה ביזנטית באתר הנושא את השם 'מר אליאס',⁴⁵ וככל הנראה גם מסורת נוצרית זיהתה את המקום כמקום מושבו של אליהו הנביא. 'גופן' - הצעתו לזיהוי יבש גלעד - היא בג'פין,⁴⁶ שבמורדות הרי הגלעד, עשרה ק"מ ממזרח למעוז חיים. ראוי לציין כי לדעת חוקרים ספורים, השם 'ואדי יאבס', בניגוד לדעת המחבר, משמר את שמה של יבש גלעד. ההצעה המועדפת לזיהוי יבש גלעד היא בתל מקלוב, על גדת ואדי יאבס.⁴⁷ רבי אשתורי העיר כי השם ואדי אליאבס במשמעות נחל היבש איננו מתאים לו כי הוא שופע מים. הערה זו קיבלה משמעות מעניינת בשנים האחרונות, שכן בהוראת השלטון הירדני שונה שמו של ואדי יאבס לואדי ריין, שפירושו הנחל הרווה ולא היבש.

בצפון הגלעד, בסמוך לירמוך, הציע המחבר שלוש הצעות זיהוי למקומות המוזכרים בתלמוד הבבלי (ראש השנה כג ע"ב) בתחנות להשאת משואות ראש חודש.⁴⁸ על פי הגרסה שהייתה בידו הוא מציע לזהותם:

-
41. לונץ, תרנ"ז, עמ' שיא-שיב.
 42. ארליך, תשנ"ו, עמ' 121. לדיון על זיהוי קמון, ראו: פינקלשטיין, קוק וליפשיץ 2012, עמ' 145-146.
 43. גליק, תש"ך, עמ' 182. לדיון על זיהוי מחניים ראו: ארליך, תשנ"ו, עמ' 21-22; מקדונלד, 2000, עמ' 140-142; הוטון, 2006; פינקלשטיין, קוק וליפשיץ 2012, עמ' 146-148.
 44. גליק, תש"ך, עמ' 177-178. לדיון על זיהוי תשב ראו: מקדונלד, 2000, עמ' 204-205.
 45. שם, עמ' 178-179. ברצפת הפסיפס של הכנסייה, בכתובת מהמאה השביעית, מוזכר שמו של 'אליהו הקדוש'. על כתובות זו ועל ממצאים נוספים מהאתר ראו: פיזריליו, 2011, עמ' 107. אני מודה ללאה דייסגני שהסבה את תשומת לבי למקור זה.
 46. ארליך, תשנ"ו, עמ' 31-32.
 47. אהרוני, תשמ"ז, עמ' 332; מקדונלד, 2000, עמ' 202-204.
 48. הגרסה שלפנינו היא: 'חרים וכייר וגדר'; על פי התוספתא בראש השנה, נראה כי הנוסח המקורי הוא: 'הרי מכוור וגדור'.

רבי שמעון בן אלעזר אומר אף חרים ובדר גדר וחברותיה... נראה שחרים בדר וגדר הן שלוש עיירות שקצתן היום אצלנו קצת למזרח. תחילה הוא גדר לצד הערבה, ולמזרח בדר, והיא עיר על הר ולמעברו בקעה נמוכה, וקורין לה היום בדר. ואל מזרח בדר הוא חרים, על הר לדרומו נחל בתוכו עין טובה וקורין לו היום חברס ושלושתן סמוכות, בין כל אחת כשתי שעות... שלשתם מן הירמוך ולדרום הם על ההרים.⁴⁹

גדר היא העיר שמעל חמת גדר אותה זיהה היטב המחבר,⁵⁰ ומסתבר שבימיו נקראה עדיין בשמה המקורי, שכן כיום הא נקראת אוס־קייס.⁵¹ בדר הוא הכפר הנקרא כיום אבדר, שעל הכביש הראשי מאום קייס מזרחה, וחברס, שיוזכר להלן כמקום שהייתה בו קהילה יהודית, הינו שמו של כפר הנמצא צפונית לכביש הראשי.

יהודים בעבר הירדן בימי של המחבר

אשתורי הפרחי הוא המקור היחיד המתאר קהילות יהודיות בעבר הירדן במהלך ימי הביניים, אך בלא כל פרטים מעבר לעצם קיומם. בספרו אפשר ללמוד על ארבע קהילות במרחב זה; שתיים בבשן - סלכה ואדרעי, ושתיים בצפון הגלעד - עג'לון וחברס. בדיון על עיירות מוקפות חומה מימי יהושע בן נון כתב: "... מסתברא שהוא הדין בקצת עיירות שהם היום בארץ כיבוש אדון הנביאים משה ע"ה, כגון סלכה ואדרעי וכיוצא בהם ובהם היום קהילות... אם כן אינם קורין את המגילה אלא בחמישה עשר לחוד".⁵² בהקשר של סוגיית יום טוב שני של גלויות כתב: "וכן יש עיר אחת בעבר הירדן ושמה עג'לון אינם עושים יום טוב אלא אחד, ויש באותה הארץ קרוב לה עיר בשם חברס שהוא חרים ועושין שני ימים".⁵³

על יהודים בעג'לון אנו שומעים רק בעוד מקור אחד - בשו"ת מהר"י צהלון. מהר"י צהלון, מחשובי רבני צפת במאה הט"ז, דן בשאלה הזו: "נשאלתי אם עג'לון היא ארץ ישראל או לא, לפי שהיה מי שהורה שהיא ארץ ישראל ולא יעשו שני ימים טובים".⁵⁴ מתוך התשובה מתברר כי מי שהורה כך הוא רבי גדליה קורדיברו, בנו של הרמ"ק. שניהם כאחד אינם מכירים את דברי הכפתור ופרח בסוגיה זו. עג'לון עצמה התפתחה בעיקר בתקופה הממלוכית, מאז הקמת המבצר האיובי הגדול בסמוך, קלעת א־רַבד.

49. לונץ, תרנ"ז, עמ' קצד. וראו דיון ומפת האתרים אצל ארליך, תשנ"ו, עמ' 54-55.

50. שם, עמ' רכה; שם, עמ' קצג.

51. לגלגול שמותיה ראו מרשן וקנאוף, 1988.

52. לונץ, תרנ"ז, עמ' קמ.

53. שם, עמ' תרפ"ג.

54. שציפאנסקי, תשכ"ח, עמ' פט-צג.

על קהילה יהודית בחברס אין אנו שומעים כלל מלבד מדברי אשתורי הפרחי, ונראה שמדובר בקהילת סוחרים יהודים שנכנסה לגור במקום עקב היותו מרכז מסחרי חשוב בתקופה הממלוכית.⁵⁵ במחקרם על ניתוח המפקד העות'מני משלהי המאה ה-16, מציינים המחברים את חברס⁵⁶ כאחד משלושה מקומות שבהם פעילות שווקים (Market place) באזור הגלעד, עם עג'לון ואירביד. בשנים האחרונות נערך מחקר ארכאולוגי ואנתרופולוגי בכפר חברס,⁵⁷ ובין היתר נחשף המסגד מהתקופה הממלוכית. ייתכן שסופה של הקהילה היהודית היה בשלהי המאה ה-15, בימי פשיטות המונגולים בראשות טימור, כך על כל פנים משתמע ממקור ערבי המציין שבפשיטה זו נרצחו 450 איש בחברס.⁵⁸ בכל מקרה במפקד העות'מני משלהי המאה ה-16 - לא מציינים יהודים לא בעג'לון⁵⁹ ולא בחברס.⁶⁰ תרומתו החשובה של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן בולטת אפוא כאמור בשלושה תחומים: הגדרת האזורים המקראיים ביחס ליחידות הנוף בימיו כמו למשל זיהוי אדום עם בלד אל שובאק, זיהוי שמות הנחלים כמו למשל הארנון והיבוק והיישובים כמו למשל ערוער וחשבון ובמידע הייחודי על יהודים הגרים בעבר הירדן בימיו, כפי שראינו במקרה של חברס בצפון הגלעד.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אהרוני, תשמ"ז
 א' אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז.
- איילון, תשנ"ו
 ד' איילון, "כרך (ושובך) בתקופה הממלוכית", קדמוניות 111 (תשנ"ו) עמ' 44-52.
- אלעד, תשס"ג
 ע' אלעד, "דרום הגולן בתקופה המוסלמית הקדומה", בתוך: י' בן-אריה וא' ריינר (עורכים) וזאת ליהודה - מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן-פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 253-279.

55. בדומה לנסיבות הכלכליות שהביאו להקמת קהילה יהודית בבית שאן, שבה התגורר המחבר. ככל הנראה קמה הקהילה במקום לאחר הקמת החאן בבית שאן בשנת 1308, ומיקומה על הדרך הראשית לדמשק. אחר כך, במהלך המאה ה-15, כאשר עבר התוואי הראשי של הדרך לדמשק לנתיב מערבי יותר, ככל הנראה עזבה הקהילה את בית שאן. בעקבות הזות התוואי צצה קהילה חדשה בכפר כנא, מסביב למרכז המסחרי שצמח שם.

56. הוטרט ואדולפתה, 1977, עמ' 87.

57. ווקר, 2007; ווקר, 2009, עמ' 78-82.

58. לווקר, 2009, עמ' 75.

59. הוטרט ואדולפתה, 1977, עמ' 162.

60. שם, עמ' 200.

- ז' ארליך, תשנ"ו
 ח' בן דוד, "הגולן - עבר הירדן או הגליל?", סיני קטו (תשנ"ה),
 עמ' רפה-רפז.
- ח' בן דוד, "השתמרות והעלמות של שמות מקראיים בעבר
 הירדן", אריאל 119-120 (תשנ"ז), עמ': 137-142.
- ח' בן דוד וע' קלונר, "מסילות בארנון - דרך סלולה קדם רומית
 במואב", קתדרה 108 (תשס"ג) עמ' 37-50.
- ח' בן דוד, "עבר הירדן - עיונים בהגדרות וגבולות במהלך
 הדורות" בתוך: ל' די-סגני, י' הירשפלד, ר' טלגם וי' פטריך
 (עורכים) אדם ליד קשת רומית - קובץ מחקרים לכבוד פרופ'
 יורם צפרייר, ירושלים תשס"ט, עמ' 64-70.
- נ' גליק, מעבר לירדן - סקר ארכיאולוגי בגלעד ובעמק הירדן,
 תל אביב תש"ך.
- י' דרורי (עורך), ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים
 תשנ"ג.
- J. M. Hutton, *Mahanaim, Penuel, and Transhumance
 Routes: Observations on Genesis 32-33 and Judges*
 8. *JNES* 65 (2006), pp.161-178
- W.D. Hutteroth & K. Abdulfatah, *Historical
 Geography of Palestine, Transjordan and Syria in
 the Late 16th Century*, Erlangen 1977
- A. Walmsley, "The Middle Islamic and Crusader
 Periods", in: R. B. Adams (ed.) *Jordan An
 Archaeological Reader*, London, 2008, pp. 495-537
- B. J. Walker, "The Northern Jordan Project 2006:
 Village Life in Mamluk and Ottoman Hubras
 and Sahm: A Preliminary Report", *Annual of the
 Department of Antiquities of Jordan*, 51 (2007), pp.
 429-470
- ארליך, תשנ"ו
 בן דוד, תשנ"ה
 בן דוד, תשנ"ו
 בן דוד וקלונר, תשס"ג
 בן דוד, תשס"ט
 גליק, תש"ך
 דרורי, תשנ"ג
 הוטון, 2006
 הוטרוט ואדולפתה, 1977
 וולמסלי, 2008
 ווקר, 2007

- B. Walker, *The Tribal Dimension in Mamluk-Jordanian Relations*, *Mamluk Studies Review*, 13(1) (2009), pp. 82-105. ווקר, 2009¹
- B. J. Walker, "Imperial Transitions and Peasant Society in Middle and Late Islamic Jordan", *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, 10 (2009), pp. 75-86. ווקר, 2009²
- B. J. Walker & F. Nuccuotti & M. Nucciotti, "Shawbak and the Mamluk Transjordan", in: G. Vannini & M. Nucciotti (eds.) *Da Petra a Shawbak: Archeologia di una Frontiera*, Florence 2009, pp. 126-131. ווקר ונוקיוטי, 2009
- א"מ לונץ, כפתור ופרח מאת אישתורי הפרחי, ירושלים תרנ"ז. לונץ, תרנ"ז
- M. Milwright, *Fortress of the Raven: Karak in the Middle Islamic Period (1100-1650)*, Leiden 2008. מילרייט, 2008
- B. MacDonald, *"East of Jordan": Territories and Sites of the Hebrew Scriptures*, Boston 2000. מקדונלד, 2000
- B. Mershen & E.A. Knauf, "From Gadar to Unn Qais", *ZDPV* 104 (1988), pp. 128-145. מרשן וקנאוף, 1988
- G. Le Strange, *Palestine Under The Muslims ,A Description of Syria and the Holy Land from ad 650 to 1500*, London 1890. סטריינג', 1890
- G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, London and Glasgow, 1966. סמית, 1996
- I. Finkelstein, I. Koch & O. Lipschits, "The Gilead: Observations on Identifications, Geographic Divisions and Territorial History", *Ugarit-Forschungen* (43) 2012, pp. 131-159. פינקלשטיין, קוק וליפשיץ, 2012

M. Piccirillo, "The Province of Arabia during the Persian Invasion (613–629/30)", in: K.G. Holum & H. Lapin (eds.), *Shaping the Middle East: Jews, Christians, and Muslims in an Age of Transition 400-800 CE*, Bethesda 2011, pp. 99-112

פיצריליו, 2011

י' שציפאנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, כרך שני, תקופת חכמי צפת, ירושלים תשכ"ח.

שציפאנסקי, תשכ"ח